

P. Schatborn

Tekeningen van Jan van Noordt

Op 2 mei 1675 werd op de Egelantiersgracht te Amsterdam, in het huis waaruit de schilder Jan van Noordt twee dagen tevoren was vertrokken, een aantal bezittingen aangetroffen, waaronder *omtrent 25 stux tijkengoet* (tekenmateriaal) en *drie en twintigh boecken oft bondels, soo klijn als groot tijckenwerck, gebonden in een bondel*¹.

Waarschijnlijk waren dit tekeningen van Jan van Noordt, die 30 april, twee dagen daarvóór, zijn huis verlaten had. Waarom hij vertrok en waarheen, vertelt de historie niet; ook niet waarom hij zijn tekeningen achterliet. De datum van zijn vertrek geeft mogelijk uitsluitsel over de reden: 1 mei en 1 november waren namelijk de vervaldagen voor de huurbetaling en Van Noordts vertrek op de dag voor 1 mei zou er op kunnen wijzen, dat hij de huur niet kon betalen en dus voor die datum de benen had genomen². Er is weinig over zijn leven bekend, we weten noch waar en wanneer hij werd geboren, noch waar en wanneer hij overleed. De kunstenaars-biograaf Arnold Houbraken vertelt alleen in de levensbeschrijving van Johannes Voorhout, dat *deze vijf jaar onder het bestier van den beruchten Joan van Noort, Historie- en pourtretschilder t' Amsterdam werkte*³.

Er zijn gedateerde werken van Van Noordt bekend van het midden van de jaren veertig tot het midden van de jaren zeventig, zodat zijn werkzaamheid ten minste dertig jaar omspannt. Het vroegst gedateerd zijn twee

etsen, die hij maakte naar composities van Pieter van Laer en Pieter Lastman, respectievelijk van 1644 en 1645⁴. De schilderijen zijn portretten en historiestukken, waaronder bijbelse, profane, mythologische onderwerpen en voorstellingen uit de geschiedenis. Hoewel uit het grote aantal genoemde tekeningen blijkt, dat Van Noordt veel heeft getekend, zijn er nu nog maar enkele bladen onder zijn naam bekend. Eén daarvan is het *Portret van Dionijs Wijnands*, koopman te Amsterdam (afb. 1)⁵. Deze tekening, die alleen uit een veilingcatalogus bekend is, komt overeen met een geschilderd portret in het Rijksmuseum, dat gesigneerd en 1664 gedateerd is (afb. 2)⁶. Het is de vraag of men de tekening als voorstudie moet beschouwen of als een getekende, zelfstandige versie. Zij werd gemaakt met zwart en wit krijt op grijs papier en is zeer uitgewerkt. De nogal strakke manier van tekenen vertoont regelmatige arceringen binnen gesloten contouren. Zoals er ook een tweede, kleinere geschilderde versie van het schilderij bestaat, eveneens in het Rijksmuseum⁷, zou men op grond van de wel zeer preciese overeenkomst met het eerstgenoemde schilderij en op grond van de zeer uitgewerkte staat kunnen veronderstellen, dat de tekening geen voorstudie is maar een getekende versie. Deze kan als voorbeeld voor de opdrachtgever hebben gediend.

Getekende portretten komen als zelfstandige kunstwerken in de 17de eeuw vaker voor en

Afb. 1. Jan van Noordt. Portret van Dionijs Wijnands. Zwart en wit krijt op grijs papier, 390 × 280 mm. Verblijfplaats onbekend.

Afb. 2. Jan van Noordt. Portret van Dionijs Wijnands. Doek, 124 × 103,5 cm. Rijksmuseum, Amsterdam.

er is er een van Van Noordt vermeld in de inventaris van de zeeschilder Jan van de Cappelle: *Een conterfeytsel van den Overleden van Van Noordt's tekening*⁸.

Kunstenaars die een dergelijk type tekeningen maakten waren onder meer Jacob Backer, Govaert Flinck en Abraham van den Tempel. Niet alleen Van Noordts schilderijen⁹ maar ook zijn tekeningen zijn waarschijnlijk door Backer en Flinck beïnvloed. Van den Tempel en Van Noordt kenden elkaar in ieder geval, want op 22 november 1648 was Van Noordt in Leiden getuige bij het opmaken van een testament van Van den Tempel¹⁰. Er is een kleine groep tekeningen van deze laatste kunstenaar in het Kupferstichkabinett in West-Berlijn, waaronder twee gesigneerde portretten, met zwart en wit krijt op blauw papier, die net als Wijnands' getekend portret zelfstandige kunstwerken zijn¹¹.

Een tweede tekening van Van Noordt, een *Staande man met hoed*, is ook met zwart en wit krijt op grijs papier getekend, maar hier zijn de handen en het gezicht met rood krijt

gedaan, waardoor een bijzonder effect is bereikt (afb. 4)¹². Het gebruik van drie kleuren krijt heeft Van Noordt direct of indirect aan Vlaamse tekeningen ontleend en komt ook bij enkele andere Nederlandse tekenaars voor (o.a. Cornelis Dusart).

De *Staande man met hoed* (British Museum, Londen) komt voor op een schilderij van Van Noordt, dat in 1976 in Londen bij Sotheby's werd geveild (afb. 3)¹³. Daar heette het *Vertumnus en Pomona*, maar eerder was de voorstelling herkend als een scene uit Jacob Cats' *Spaens Heydinnetje*¹⁴. De tekening vertoont een vrijere en losse krijttechniek, waarbij het papier meer is open gelaten. Deze minder uitgewerkte tekening had ook een andere functie dan het portret van Wijnands en was waarschijnlijk direct naar het model als voorstudie voor het schilderij gemaakt.

De schetsmatiger tekenrant vertoont ook weer overeenkomsten met tekeningen van Van den Tempel te Berlijn. Een van deze Berlijnse tekeningen, de *Studie van een rechter-arm* (afb. 6)¹⁵, komt overeen met de arm

Afb. 3. Jan van Noordt. *Scene uit Cats' Spaens Heydinnetje*. 128 × 179 cm. *Verblijfplaats onbekend*.

van een van de figuren op een gesigneerd schilderij van Van den Tempel, de *Regenten van het H. Geestweeshuis te Leiden* (afb. 5)¹⁶ en bevestigt zo de toeschrijving. Een *Kostuumstudie* uit dezelfde groep, waar het gezicht alleen summier is aangeduid (afb. 7)¹⁷, laat duidelijk de overeenkomsten met de *Staande man* van Van Noordt zien. Behalve de portrettekening van Wijnands en de *Staande man*, de voorstudie voor het schilderij, is er een tekening met een vrouwelijk naakt (Hannover, Kestnermuseum), die een voorstudie is voor een schilderij van Van Noordt, de *Badende Susanna*¹⁸.

Een zeer overeenkomstige tekening, een *Vrouwelijk naakt*, bevindt zich in de Stichting

P. & N. de Boer te Amsterdam (afb. 8)¹⁹. Voor deze tekening werd naast zwart en wit ook rood krijt gebruikt. Deze tekening is eveneens een studie voor een *Susanna*, maar er is alleen een schilderij van Van Noordt bekend, waar hetzelfde type op voorkomt in een andere houding²⁰.

Op grond van de genoemde tekeningen van Van Noordt bleek het niet moeilijk een tekening, die in 1977 door het Rijksprentenkabinet is verworven uit de Engelse kunsthandel, aan Van Noordt toe te schrijven (afb. 9)²¹. Deze figuurstudie, een *Zittende jongen*, misschien een herder, is weer gemaakt met zwart en wit krijt op blauw papier, maar ook nog versterkt met zwart vetkrijt, zoals dat tussen de benen is te zien.

Afb. 4. Jan van Noordt. *Staannde man met hoed*. Zwart, wit en rood krijt, 363 × 227 mm. British Museum, Londen.

Het op een dergelijke wijze suggereren van diepte noemde men *diepen*, zoals het gebruik van wit krijt om gedeelten naar voren te laten komen *hogen* werd genoemd. Dit was des te effectiever wanneer op donker, gekleurd papier werd getekend²².

De figuur zit in de ruimte zonder enige aanduiding van de omgeving, zelfs niet van de plaats waar hij op zit. Dit weglaten van de omgeving maakte het de kunstenaars makkelijker om de figuur in welk schilderij dan ook toe te passen. De linkervoet van de jongen, door de rand van het papier afgesneden, is onderaan het blad verder getekend. Een dergelijke manier van doen is karakteristiek voor studiebladen, waar het er in de eerste plaats om ging dat alle

onderdelen van de figuur waren geregistreerd, zonder dat de tekening als zelfstandig kunstwerk dienst hoefde te doen. Er is geen schilderij bekend, waar onze figuur op voorkomt²³.

Het Rijksprentenkabinet bezat al een tekening van een *Pelgrim* in dezelfde techniek en op dezelfde manier getekend (afb. 10), die terecht aan Van Noordt was toegeschreven²⁴. De lijnvoering is hier wel onrustiger, waarbij vooral de witte hoogsels een druk patroon vormen. Met de strakkere manier van tekenen van de *Zittende jongen* en de lossere tekenrant van de *Pelgrim* is Van Noordt nu goed in het Rijksprentenkabinet vertegenwoordigd.

Er is een aantal tekeningen, die op grond van overeenkomsten met de genoemde bladen, tot het getekend oeuvre van Van Noordt gerekend kunnen worden. Deze zijn in de meeste gevallen aan verschillende kunstenaars toegeschreven, waaronder Van Noordt zelf, en aan Backer, Flinck, Gabriel Metsu en Jacob Ochterveld. Deze soms oude toeschrijvingen zijn meestal niet op grond van duidelijke uitgangspunten gedaan, maar omdat het type van de voorstelling en de figuur associaties met de betreffende kunstenaars opriep. Pas nadat veel materiaal gepubliceerd is en uitgangspunten zijn vastgesteld, is het mogelijk om nieuwe toeschrijvingen te doen. Het valt hierbij op, dat bij Van Noordt slechts een paar tekeningen als duidelijke uitgangspunten kunnen worden beschouwd.

Een *Staannde man ten voeten uit*, zijn rechterhand steunend op een nauwelijks weergegeven tafelblad, wordt te Rotterdam (Museum Boymans-van Beuningen) bewaard als Govaert Flinck (afb. 11)²⁵. Deze tekening vertoont met zijn regelmatige arceringen, gesloten omtreklijnen en witte hoogsels, vooral zoals ze op de linkerhand zijn weergegeven, veel verwantschap met Van Noordt. Een overeenkomstige tekening, een *Man met hoed*, die niet ten voeten uit is weergegeven, sluit hier onmiddellijk bij aan, temeer daar waarschijnlijk wel naar het zelfde model is getekend (Wenen, Albertina; als Metsu, afb. 12)²⁶. Beide tekeningen kunnen aan Van Noordt worden toe-

Afb. 5. Abraham van den Tempel. *De Regenten van het H. Geestweeshuis te Leiden*. Doek, 146 × 196 cm. Weeshuis Ned. Herv. Gemeente, Leiden.

Afb. 6 (linksonder). Abraham van den Tempel. *Studie van een rechter arm*. Zwart en wit krijt op blauw papier, 170 × 210 mm. Kupferstichkabinett der Staatlichen Museen, Berlijn.

geschreven. Van Noordt gebruikte waarschijnlijk voor een portret een willekeurig model en op het schilderij voegde hij dan de betreffende portretkop er aan toe.

De opdrachtgevers hoefden dus alleen voor de weergave van hun gezichten model te zitten. Zie bij voorbeeld de afgebeelde tekening van Van den Tempel (afb. 7). Daar is het hoofd van het model bijna helemaal achterwege gelaten.

Ook aan Metsu toegeschreven is een tekening, een *Vrouw* (Parijs, École des Beaux-Arts, afb. 13)²⁷, die eerder dan door Van Noordt misschien door Van den Tempel is gemaakt, gezien de vrijere, schetsmatige manier van arceren. Duidelijk van de hand van Van Noordt is de aan Backer

Afb. 7. Abraham van den Tempel. *Kostuumstudie*. Zwart en wit krijt op blauw papier, 381 × 241 mm. Kupferstichkabinett der Staatlichen Museen, Berlijn.

toegeschreven tekening, een *Staande vrouw* (Londen, British Museum, afb. 14)²⁸, die de karakteristieke regelmatige en hoekige arceringen vertoont. Doordat hier het papier erg donker is geworden springen de witte hoogsels duidelijker naar voren dan op andere tekeningen en daardoor maakt het blad op het eerste gezicht een enigszins andere indruk. Dat een tekening van Van Noordt eerst aan Backer is toegeschreven geweest, verwondert misschien nog wel het minst, vooral omdat er ook sterke overeenkomsten tussen beider schilderijen bestaan. Verder is er nog een tekening die eerder aan Ochterveld was toegeschreven (Rotterdam, Museum Boymans-van Beuningen, afb. 15)²⁹. Zoals op de tekening

Afb. 8. Jan van Noordt, *Studie voor een Susanna*, Zwart, wit en rood krijt op papier, 345 × 218 mm. Stichting P. & N. de Boer, Amsterdam.

de *Pelgrim* in het Rijksprentenkabinet is hier duidelijk te zien hoe Van Noordt met zijn wit krijt een levendig netwerk van lijnen heeft geschapen. Deze nu komen sterk overeen met verwante partijen op zijn schilderijen, waar met licht penseel over de kleur heen is geschilderd om hetzelfde effect te bereiken. Als voorbeeld moge een detail dienen van een schilderij in het Rijksmuseum, de *Grootmoedigheid van Scipio* (afb. 16)³⁰. Deze vergelijking laat zien hoe met verschillende technische middelen in dezelfde stijl en manier een gelijk effect is bereikt. De toeschrijving aan Van Noordt wordt zo tevens bevestigd.

Ten slotte is er een tekening met een *Portret van een vrouw met hoofdtooi* (Musées de

Afb. 9 (links). Jan van Noordt, Zittende jongen.
Zwart, wit en zwart vetkrijt op blauw papier,
324 × 232 mm. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.
Aankoop 1977.

Afb. 10 (onder). Jan van Noordt. Een pelgrim.
Zwart en wit krijt op blauw papier, 293 × 159 mm.
Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

Afb. 11 (rechts). Jan van Noordt, Staande man ten
voeten uit. Zwart en wit krijt op blauw papier,
346 × 230 mm. Museum Boymans-van Beuningen,
Rotterdam

Afb. 12 (rechtsonder). Jan van Noordt, Staande man
met hoed, Kniestuk. Zwart en wit krijt op blauw
papier, 362 × 240 mm. Albertina, Wenen.

Afb. 13. Jan van Noordt (?). Staande vrouw. Zwart en wit krijt op blauw papier, 290 × 207 mm. Ecole des Beaux-Arts, Parijs.

Afb. 14 (rechtsboven op blz. 126). Jan van Noordt, Staande vrouw. Zwart en wit krijt op blauw papier, 347 × 220 mm. British Museum, Londen.

Afb. 15 (linksonder op blz. 126). Jan van Noordt, Zittende vrouw. Zwart en wit krijt op blauw papier, 283 × 190 mm. Museum Boymans-van Beuningen, Rotterdam.

Afb. 16 (rechtsonder op blz. 126). Jan van Noordt. De grootmoedigheid van Scipio, detail. Doek, 103 × 88 cm. Rijksmuseum, Amsterdam.

Afb. 17 (onder). Jan van Noordt. Portret van een vrouw met hoofdtooi. Zwart, wit, rood en en geel krijt op blauw papier, 236 × 200 mm. Musées de Rennes.

Rennes, afb. 17)³¹, die daar met recht op naam van Van Noordt wordt bewaard. Hier is nu eens de juiste toeschrijving overgeleverd.

De uitbreiding van het getekend oeuvre van Van Noordt geeft hem een duidelijker plaats naast bekendere kunstenaars als Backer en Flinck. Hoewel er van elk van deze kunstenaars voorbeelden zijn, die onderling zoveel overeenkomst vertonen, dat verarring niet uitgesloten lijkt, verschaft het scherper beeld van Van Noordts tekenkunst ons de mogelijkheid een juister idee van ieders persoonlijkheid te vormen.

Noten

¹ C. Hofstede de Groot, Joan van Noordt, *Oud Holland* 10 (1892), blz. 213.

² Vriendelijke mededeling S. A. C. Dudok van Heel.

³ A. Houbraken, *De groote schouburgh der nederlandsche konstschilders en schilderessen...* III, Amsterdam 1721, blz. 224.

⁴ F. W. H. Hollstein, *Dutch and Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts, c. 1450/1700*, Amsterdam 1947/–, xiv, blz. 182.

⁵ Zwart en wit krijt op grijs papier, 390 × 280 mm. Veiling Amsterdam, 11 vi 1912, nr. 533, pl. 46; Veiling Mensing, Amsterdam, 27 iv 1937, nr. 494 (aan Colnaghi).

Een tweede exemplaar, waarschijnlijk een copie, wordt bewaard in Parijs, Ecole des Beaux-Arts: F. Lugt, *Ecole nationale supérieure des Beaux-Arts, Paris, Inventaire général des dessins des écoles du Nord, Ecole Hollandaise*, Parijs 1950, nr. 427.

⁶ Doek, 124 × 103,5 cm. Cat. *All the paintings of the Rijksmuseum*, 1976, blz. 419, nr. A 709.

⁷ Koper, 20,5 × 16 cm; Cat. *Rijksmuseum*, *op. cit.*, blz. 419, nr. A 710.

⁸ Hofstede de Groot, *op. cit.*, blz. 215, nr. 4.

⁹ Kurt Bauch, *Jacob Adriaensz Backer*, Berlijn 1926, blz. 56.

¹⁰ Hofstede de Groot, *op. cit.*, blz. 211, nr. 7.

¹¹ E. Bock en J. Rosenberg, *Die Niederländischen Meister, Staatliche Museen zu Berlin*, Berlijn 1930, blz. 279–80, nr. 3344, 3345, Taf. 197.

¹² Zwart, wit en rood krijt, 363 × 227 mm; Arthur M. Hind, *Catalogue of Drawings by Dutch and Flemish artists...* British Museum, London 1931, iv, blz. 7–8, nr. 1, pl. 5; J. W. von Moltke, *Einige Beobachtungen zu Zeichnungen des Govaert Flinck, Festschrift Dr. E. Trautsholdt*, Hamburg 1965, blz. 126, nr. 1.

¹³ 128 × 179 cm; veiling Londen (Sotheby's), 15 xii 1976, nr. 17.

¹⁴ S. J. Gudlaugsson, *The Comedians in the work of Jan Steen...* Soest 1975, blz. 33 en afb. 25.

¹⁵ Bock-Rosenberg, *op. cit.*, nr. 2773.

¹⁶ Doek, 146 × 196 cm, gesigneerd en gedateerd 1668; *De Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, Den Haag 1944, vii, blz. 108, pl. LXXXIV.

- ¹⁷ Bock-Rosenberg, *op. cit.*, nr. 5672 verso.
- ¹⁸ Von Moltke, *op. cit.*, blz. 126, nr. 2; Cat. *Handzeichnungen 1, Die Niederländer* (Chr. von Heusinger), Hannover 1960, nr. 31 (afb.); Leipzig, Museum der bildenden Künste, inv. nr. 1636; afb. in Bauch, *op. cit.*, Taf. 43.
- ¹⁹ Zwart, wit en rood krijt op grauw papier, 345 × 218 mm; Von Moltke, *op. cit.*, nr. 4.
- ²⁰ Een schilderij met een overeenkomstige figuur in een andere houding is vermeld als Godfried Schalcken; C. Hofstede de Groot, *Verzeichnis der Werke der hervorragenden Holländischen Maler...*, Esslingen/Parijs 1912, v, blz. 327, nr. 5 (afb. in veilingcat. München, 19 ix 1892, nr. 192). De door Von Moltke onder nr. 3 (Rotterdam) vermelde tekening met een vrouwelijk naakt lijkt mij, evenals nr. 6 (De Boer) niet van de hand van Van Noordt; nr. 5 heb ik niet kunnen identificeren (Hamburg). Een tekening met een vrouwelijk naakt in Londen, Courtauld Gallery (inv. nr. 4002), als Govaert Flinck (J. W. von Moltke, *Govaert Flinck*, Amsterdam 1965, nr. D 202) lijkt mij ook door Van Noordt te zijn gemaakt.
- ²¹ Zwart en wit krijt, vetkrijt op blauw papier, 324 × 232 mm (inv. nr. 1977: 31; gekocht uit het legaat De Girard de Milet van Coehoorn); Cat. Kunsthandel Kate de Rothschild, Londen 1977, nr. 20.
- ²² Vaak is dit blauw papier verkleurd tot blauw/grijs/groen. Men spreekt dan in het algemeen toch nog van 'blauw' papier.
- ²³ Wel is er een schilderij, eertijds in de verz. Moltke te Kopenhagen, dat Van Noordts naam draagt en twee herders vertoont in een landschap. Een van deze is enigszins verwant. De toeschrijving is onzeker; C. Hofstede de Groot, *op. cit.*, blz. 217, nr. 22.
- ²⁴ Zwart en wit krijt op blauw papier, 293 × 159 mm (inv. nr. A 676).
- ²⁵ Zwart en wit krijt op blauw papier, 346 × 230 mm (inv. nr. R74); H. R. Hoetink, *Tekeningen van Rembrandt en zijn school*. Rotterdam 1969, blz. 50, pl. 98; J. W. von Moltke, *op. cit.* 1965, nr. D 151.
- ²⁶ Zwart en wit krijt op blauw papier, 362 × 240 mm (inv. nr. 17.585); I. Q. van Regteren Altena, Gabriel Metsu as a draughtsman, *Master Drawings 1*, nr. 2, 1963, blz. 16, pl. 9b.
- ²⁷ Zwart en wit krijt op blauw papier, 290 × 207 mm; F. Lugt, *op. cit.*, nr. 372.
- ²⁸ Zwart en wit krijt op blauw papier, 347 × 220 mm; A. M. Hind, *op. cit.*, III, blz. 11, nr. 2.
- ²⁹ Zwart en wit krijt op blauw papier, 283 × 190 mm (inv. nr. J.O.1); de toeschrijving aan Van Noordt is eerder gedaan door E. Trautscholdt.
- ³⁰ Doek, 103 × 88 cm; Cat. *Rijksmuseum, op. cit.*, nr. A 708.
- ³¹ Zwart, wit, rood en geel krijt op blauw papier, ovaal, 236 × 200 mm (inv. nr. C 78-3). Waarschijnlijk is een tekening in Frankfurt, Städtisches Kunstinstitut, van een vrouw met een bloem (zwart en wit krijt op bruin papier, 257 × 135 mm) ook van de hand van Van Noordt; I. Q. van Regteren Altena, *op. cit.*, pl. 10.